

ZOIA – THE CHARACTER OF A DREAM

Oana Maria Neicu
PhD Student, University of Oradea

Abstract: Zoia is Virgil Tănase's most complex character, a strange woman who fights against her destiny, against the society and, in the end, against herself. Beautiful like a fairy, brave and fearless like a warrior, she constantly wants to escape a prison – her family, her country or her own identity. Imaginative, she always creates a different story about her past, trying to become somebody else. She manages to fascinate every single man she meets, changing her lovers's lives by making them addicted to her. There is only one person she does not succeed in creating a good relationship – her own mother that she hates because of her eternal absence from her daughter's life. Zoia remains in the reader's memory due to her strong personality and the power of her acts.

Keywords: identity, destiny, exile, past, dream.

Textele avansează o imagine a unui personaj feminin specific operei lui Virgil Tănase, aflat într-o stare de continuă revoltă împotriva unui destin implacabil. Galeria de personaje feminine cu personalitate puternică trădează simpatia autorului îndreptată spre eroinele sale, caractere net superioare tuturor personajelor masculine din textele sale, bărbați slabi, șovăitori, lași, umili, fricoși, comozi, de cele mai multe ori perdanți în fața destinului, inspirând compasiune. Femeile, în schimb, câștigă simpatia cititorului prin forța lor, prin hotărârea, determinarea și ambiția de care dau dovadă, luptând, până în ultima clipă cu același destin capricios, reușind, dacă nu să îl învingă, măcar să aibă ele ultimul cuvânt înaintea trecerii în cealaltă lume.

Numele Zoiei devine pentru întreaga sa viață un nod traumatic, un stigmat asemănător celui pe care eroina lui Nathaniel Hawthorne – Hester Prynne trebuia să îl poarte neîncetat pentru a-și ispăși păcatele, un simbol al servilismului, o povară a comunismului pe care nu îl acceptă și o pecete a unor idei pentru care nu este vinovată, dar pentru care trebuie să plătească cu propriul ei nume. Cu toate acestea, simbolistica numelui său este una aparte – în limba greacă însemnând viață, iar la evreii elenizați Zoia este traducerea numelui Eva. Așadar, eroina vrea să își țină viața în mâini, așa cum îi sugerează numele, să fie unică răspunzătoare pentru faptele sale, să ia propriile decizii, să-și stabilească propriile trasee existențiale. În persoana Zoiei se dă o luptă între vulcanismul temperamentului său și soarta care nu acceptă ca oamenii să o înfrunte. Scriitorul își înzestrea eroina cu „un vitalism psihic care se dezvoltă prin descoperirea unui eros nesfârșit, dublat de o visare pulverizantă, orientată spre descoperirea unor adevăruri ale începuturilor”¹. Desprinsă parcă din basme sau din proza fantastică a lui Vasile Voiculescu, Zoia este o ființă diafană cu bucle negre care o făceau să se asemene cu un fel de plantă acvatică a cărei tulpină menține la suprafața apei o floare stranie cu rol de martor al unei existențe misterioase ce se derulează într-un spațiu oprit oamenilor obișnuiți. Silueta fragilă, părul de abanos, fața albă ce contrastează cu roșul buzelor cărnoase, ochii de umbră, de o culoare imprecisă alcătuiesc făptura unei femei ciudate și în același timp atrăgătoare ce nu pare a aparține acestuei lumi.

¹Dicționarul general al literaturii române, Editura Univers Enciclopedic, București, 2004, p. 288.

La început, Zoia vrea să scape de sub influența mamei sale, a cărei poziție socială o stingherește, apoi își dorește să evadeze dintr-o țară în care până și o simplă respirație greșită putea fi plătită cu viața, pentru ca, în final, scopul său suprem să devină schimbarea propriei identități, refuzul propriului trecut, construirea unui nou prezent. Nu întâmplător, profesia Zoiei este cea de actriță, scena oferindu-i posibilitatea unor vieți și destine diverse, pe care să și le asume și să se autoamăgească pentru câteva minute. Aceste momente reprezintă scurte incursiuni ale Zoiei în alte lumi, libere de constrângeri și bariere, deși ceilalți consideră că teatrul este un bordel, iar actorii sunt niște ticăloși fără pereche.

Nu doar prin artă încearcă eroina să evadeze, ea construindu-și, în minte, diverse strategii de eliberare – își imaginează adesea că își ucide mama, că dă foc la casă și fuge în America de Sud unde devine prostituată până când unul dintre clienți o va îndrăgi și își va aminti de ea când i se va scufunda vaporul. Alteori, construiește un personaj fără vreo legătură cu realitatea plictisitoare și cenușie, dar care să îi dea iluzia unei reușite, unei eliberări dintr-o lume ostilă și nepăsătoare. Așadar, nici măcar în planurile sale cele mai ascunse, Zoia nu are permisiunea de a fi fericită, nu își găsește împlinirea nici în realitate, dar nici în vis. Ca urmare a încercărilor sale de a reuși, Zoia recompune întâmplările trecutului, modificându-le până devin de nerecunoscut, își alcătuieste un nou traseu existențial, schimbându-și chiar și originea, pretinzând adesea ori că s-a născut într-un bordel din Valparaiso, ori că este fiica unui călugăr tibetan, ori că fusese abandonată la naștere și crescută de niște măicuțe portugheze, dând tuturor acestor variante o aparență verosimilă.

Încă din copilărie, interiorizează obsesia unei evadări – copil al unui înalt demnitar, este nevoită să își petreacă timpul sub strictă supraveghere, invidiind mereu libertatea celorlalți copii, progeneruri ai unor familii simple, fără înalte funcții care nu fac decât să izoleze copiii în spatele unor garduri. Aceste garduri o vor urmări mereu, încercând în mod continuu să scape, să se elibereze, construindu-și, în același timp, „o imagine falsă, fantasmatică despre lumea *de dincolo*”². De aceea, trăiește o constantă stare de revoltă, sfidând toate regulile și prejudecățile lumii-închisoare în care trăiește: citește romane interzise, își expune părerile personale opuse regimului, nu se îmbracă potrivit decenței, răzvrătindu-se și săvârșind tot ceea ce nimeni nu ar fi îndrăznit, deși ar fi vrut. De aceea, Ion Brudea o portretizează ca fiind imprudentă, iresponsabilă, de o moralitate îndoielnică, ușor de stârnit și imposibil de oprit, crezând că totul îi este permis datorită poziției mamei sale și a încurajărilor celorlalți artiști.

Fie că vrea să evadeze din familie, din țară sau din propria identitate, Zoia este urmărită constant de această idee a fugii, a ieșirii din trup, din timp, din spațiu, concepție care se concretizează prin exilul la Paris – „m-aș fi culcat cu oricine, cu oricâți ca să scap din țara aia care luase foc și de unde fiecare încerca să fugă cu orice preț, (...) călcându-i pe ceilalți în picioare la nevoie, fără nicio rușine”³. De aceea concluzionează că ființa umană se vinde mereu puțin câte puțin, bucată cu bucată, în funcție de circumstanțe, cu scopul de a păcăli destinul, de a fura vieții un minut în plus sau de a-și recâștiga iluzoria libertate.

Inteligentă, își pregătește plecarea cu minuțiozitate, gândindu-se și la problemele practice pe care urma să le întâmpine *dincolo*, într-un ocean de oameni necunoscuți, unde nimic nu va mai fi ca aici, într-o masă amorfă de indivizi ce acționează mașinal, concomitent și în același fel. Dar, odată ce reușește să se elibereze din închisoarea comunistă, ajunsă în Franța, eroina are impresia că, întocmai ca Iona, nu a făcut decât să treacă într-un alt prizonierat – stă la cozi interminabile pentru a se înregistra la poliție, ea, fata care sfida miliția comunistă ori de câte ori avea ocazia. Ca o consecință, simte că a decăzut, că în loc să se simtă

² Virgil Tănase, *Zoia*, Editura Alfa, București, 2003, p. 51.

³ Idem, *ibidem*, p. 229.

liberă, se află într-o situație mult mai degradantă decât în țară. Cei alături de care așteaptă emană un soi de spaimă existențială contagioasă, transformând-o și pe ea „din floare de grădină în tufă de măcieș, aidoma acelor pomi care, neîngrijiți redevin sălbatici și nu mai au decât mere pădurețe, având senzația de-a fi trecut”⁴. Treptat o cuprinde o panică puternică, un sentiment de inutilitate, de imposibilitate de a se elibera cu adevărat, toate datorate conștientizării faptului că nu a făcut decât să își distrugă propria ființă cu scopul de a determina forțele superioare să se simtă răspunzătoare pentru degradarea creației lor, pentru murdăria sufletească ce s-a depus peste spiritul unei femei care nu dorea decât să își trăiască propriile decizii într-o lume liberă de constrângeri, de ostilitate și de teroare. Impresia că nu mai reprezintă decât „o peliculă dintre două substanțe (...) la fel de grăbite să erodeze pojghița care le separă pentru ca amestecându-se să dea naștere produsului exploziv care distruge totul, redând particulelor elementare libertatea haosului inițial”⁵, o urmărește în noua realitate unde nu reușește să își găsească locul. O urmărește ideea de a fi străină peste tot, în România, în Franța, chiar în propria viață – „aici sunt oaspete, nu stăpân / din tot nimic nu e al meu”⁶. În acest nou context, Zoia, considerându-se plăpândă și fragilă, dar atât de dornică să trăiască, are nevoie de cineva care să îi protejeze sufletul rănit de două ori, să o apere de frustrările celor două vieți – cea de acasă, dar și cea din exil, agățându-se de un fir oricât de subțire ca să nu cadă în hăul existențial și să nu se lase doborâtă de dezlănțuirile violente ale unui timp *tepos* și nepăsător – „Niciun strop de har nu pică / din vreo inimă de sus / cerurile se despică / într-o rană de apus”⁷. Resimte astfel un devastator sentiment al singurătății într-un univers nou, ostil și indiferent în cadrul căruia nu își găsește locul, dar nici acasă nu se mai poate întoarce.

Cu toate acestea, mărturisește că este mândră de ceea ce a reușit să devină – o supraviețuitoare, ceea ce nu este dat oricui, chiar dacă a trebuit să plătească un preț, fiindcă nimic nu se dobândește fără a da ceva în schimb, un sentiment, o parte din noi, o ființă dragă, propria identitate sau uneori chiar viața – renunță la ea însăși, cea din trecut, hotărând că acea femeie a dispărut fără urmă printre amintiri, fără să lase în urmă nici măcar moștenirea vreunui zâmbet. De aceea, dacă cineva i se adresează cu apelativul de româncă, refuză să răspundă, afirmând că este luată drept o femeie ce nu mai există.

Personalitate imprevizibilă, Zoia îi bulversează pe cei cu care intră în contact, fie ei prieteni, securiști sau iubii, pe aceștia din urmă subjugându-i prin felul ei schimbător de a fi: „am iubit-o întotdeauna cu un fel de încrâncenare amară, dar căreia îi cunoșteam nu numai caracterul capricios dar și exigențele de confort pe care nu i le puteam satisface”⁸. Exploatând cu o bucurie maladivă situațiile ambigue, Zoia exercita asupra celorlalți un fel de terorism psihologic, jucându-se cu nervii lor, bucurându-se de spaimile provocate pe care le potolea pentru o clipă doar ca să le sporească în momentul următor, nu cu dezinvoltura unei actrițe, ci cu un soi de „ferocitate naturală pe care experiențele ulterioare aveau să o sporească și a cărei singură scuză era că și-o aplica cu aceeași vivacitate sieși”⁹, fără să își dea seama de suferințele reale pe care le provoca unor oameni uneori nevinovați.

Cei mai importanți doi bărbați din viața sa, Haralamb și Pierre, îi sunt interziși după convențiile sociale și după morala creștină, ambii având deja întemeiată o familie, dar Zoia sparge tiparele sociale și încalcă orice fel de reguli din două motive – din obișnuința de a nu ține cont de niciun fel de legi cu scopul precis de a-și supăra mama, precum și datorită

⁴ Idem, *ibidem*, p. 125.

⁵ Idem, *ibidem*, p. 127.

⁶ Horia Stamatu, *Ens* în vol. Memnon, 1934, p.122.

⁷ Idem, *ibidem*, p. 123.

⁸ Virgil Tănase, *op. cit.*, p. 118.

⁹ Idem, *ibidem*, p. 523.

temperamentului său vulcanic și înclinației spre atitudini frapante și surprinzătoare. Mai mult decât atât, Haralamb fusese inițial amantul mamei sale, iar fiica, pentru a șoca din nou, devine și ea amanta minoră a acestuia, un fel de Lolita româncă ce îi sucește mințile unui tânăr scriitor de renume. De la primul contact vizual cu Zoia, i se citește în ochii negri și imenși o ciudată nepăsare și o ferocitate nevinovată – „ochii reflectau lumea cu indiferența unei bucăți de sticlă și exprimau cruzimea neștirbită și inocența imperturbabilă a ființelor naturale care nu ascultă decât de instinctele primare”¹⁰, de aceea celelalte personaje se simt captive sub privirile tinerei. O femeie bizară, considerată un înger venit dintr-o altă lume cu scopul de a călăuzi sufletele pe drumul de după moarte.

Imprevizibilă, eroina ia hotărâri pe care le raportează la prezența norilor de pe cer, la durerile de cap, la vântul ce trânteste ușile sau la vreun vis avut peste noapte, punându-i pe cei din jur în imposibilitatea de a-i opune contraargumente rezonabile. Fixează întâlniri la care întârzie sau nu merge deloc, sună la miezul nopții, timpul reprezentând pentru ea o noțiune mai mult decât aproximativă, afișează ostentativ legătura ei cu Haralamb, fiind absolut convinsă că acesta îi va face mereu pe plac în ciuda consecințelor pe care le-ar putea suporta dacă cineva ar afla despre legătura lor. În viziunea lui, Zoia este mereu dominată de combustii interioare de neînțeles, părând mereu a forța nota în speranța că cineva o va ucide pentru a potoli diavolul dinlăuntru cel mai ascuns al ființei sale de care nu ar putea scăpa în alt fel. Ca o consecință, când coarda este prea întinsă, ajunsă la capătul puterilor, tânăra izbucnește într-un plâns ce culminează cu înfigerea unghiilor în propria carne, urmele acestor explozii fiind concretizate fizic în zgârieturile ce îi brăzdează brațele, eliberându-se astfel de tensiunile intense care o macină.

Haralamb o percepe ca pe o femeie complicată, o apariție supranaturală, care împrumută o doză din eleganța unor insecte ciudate, cu membre uriașe, create de un pictor pasionat de liniile corpurilor și nu de plinătatea lor, înzestrată totuși cu o senzualitate aparte datorată sânilor masivi și grei ce nu se potriveau cu corpul firav. În cele mai intime momente, când făcea dragoste, i se citea în ochi o frică neobișnuită ca în privirea celor ce se confruntă cu cataclisme naturale în fața cărora orice încercare de apărare ar fi inutilă, pentru ca mai apoi să izbucnească într-un plâns eliberator și fiecare lacrimă să spele cicatricile trecutului.

Nici Pierre, celălalt bărbat din viața Zoiei, nu scapă de influența stranie a acesteia, interiorizând constant un sentiment de uimire în fața acestei femei care are capacitatea de a se transforma în funcție de spațiu sau de a inventa istorii comune în care el, eroul nici să nu se recunoască. Întrerupând cotidianul anost cu o ieșire în natură, Zoia devine alt om, cu o frumusețe diferită, cu o privire limpede ce nu pare a fi fost vreodată umbrită de cearcănele ce îi întunecă ochii care încep să strălucească. Devine treptat un copil alintat, o posibilă gospodină, o soție, o mamă, de unde ciudata senzație că Zoia devine alta datorită faptului că își schimbă trecutul, nu firea. Ca o consecință, această atitudine oscilantă a ei îi determină pe toți ceilalți să se întrebe dacă Zoia este doar o biată femeie nebună sau dacă își bate joc de ei.

O ființă neobosită aflată în căutarea destinului pe care îl vrea împlinit, încercând să transforme evenimentele importante ale existenței sale în piesele de puzzle ale destinului pe care îl reconstruiește – „acum mă agăț cu dinții și cu ghearele ca să transform această întâmplare într-un destin”¹¹. Refuzând cu vehemență să accepte că soarta ei este jucată la zaruri de zeii atotputernici, Zoia preia frâiele vieții sale în propriile mâini chiar dacă se vede nevoită să îi manipuleze pe ceilalți pentru a se salva deoarece în accepțiunea sa, sentimentul dragostei este distrugător, arzător, nicidecum înălțător sau purificator. De aceea, atât Haralamb la început, cât și mai apoi Pierre se află sub incidența acestei idei a Zoiei,

¹⁰Idem, *ibidem*, p. 149.

¹¹ Idem, *ibidem*, p. 409.

devenindu-i captivi, prizonieri într-o plasă de gânduri, de trăiri și de sentimente contradictorii ale unei ființe a cărei existență este marcată de moartea unui porumbel, dar pentru care propria mamă nu reprezintă decât un obiect uitat, ce măsoară doar trecerea timpului „cu cruzimea lucrurilor moarte pentru care acesta nu există”¹². Este convinsă de iubirea lor pentru ea, afirmând că este de ajuns ca ei să o adore, fără ca ea să le ofere în schimb dragostea sa, pe care este ori prea tânără să o interiorizeze, ori cu sufletul prea împietrit pentru a nutri un astfel de sentiment.

Ea însăși mărturisește că nu știe ce înseamnă să iubești, că nu a găsit niciodată un bărbat fără de care să i se pară că nu poate trăi, că de fiecare dată are impresia că poate iubi pe altcineva, că nimic din ceea ce trăiește nu seamănă a-i fi scris. Ba mai mult, are convingerea că bărbatul pentru care să își dea viața nu există, ci este doar o himeră, o boare, o adiere de vis ce trece pe lângă ea. Deși crede că nu se poate trăi fără dragoste, este convinsă că acest sentiment nu face decât să aducă certitudinea faptului că ființa umană nu are nicio șansă în această viață ce oferă același deznodământ tuturor. Drept urmare, soluția cea mai comodă este aceea de a se agăța de orice bărbat care îi iese în cale întocmai ca un naufragiat ce își încleștează brațele pe rămășițele unei epave. Totuși, acest bărbat devine o piedică în calea ei, nereușind să trăiască din pricina lui, singura ei dorință devenind tocmai aceea de a trăi și nimic mai mult, de a-și traversa propria viață și nu de a o lăsa să-i treacă pe alături. Interiorizează în mod continuu un profund sentiment de nefericire pe care are impresia că îl transmite tuturor celor care se apropie de ea. În aceste momente simte o acută absență a mamei sale, dorindu-și să aibă și ea o *mamă adevărată* care să îi aline durerile. Drept urmare, se află mereu pe urmele unui destin care refuză să i se dezvăluie, care îi joacă feste, dar pe care va reuși să îl înșele până la urmă. Ființă fără consistență, cu o serie de indentități intersanjabile pe care nu le poate controla, Zoia este când o femeie, când alta, într-un joc pe viață și pe moarte, în încercarea ultimă și disperată de a păcăli vigilența sortii. Cu toate că se opune destinului, Zoia se portretează ca fiind o simplă bilă ce se lovește de multe alte bile care îi schimbă traiectoria, pe masa unui billiard gigantic. În momentele de criză extremă, eroina nu mai realizează nici unde se află, nici cine este, nici încotro se îndreaptă, fiind obligată să facă alegeri pripite pe care apoi le regretă, având sentimentul neputinței de a decide singură.

Alteori nu mai știe nici cine este, nici cine ar fi putut fi, unde se află și încotro privește, lumile din jurul ei se prăbușesc rând pe rând, propria viață îi devine de neînțeles și, încercând să recupereze sau să salveze ceea ce a trăit deja, Zoia nu face decât să interiorizeze senzația că totul a fost inutil și absurd. Când nu înțelege sensul vieții sale, de ce trăiește și încotro se îndreaptă, când realizează că „tot ce e mai bun în noi se transformă în venin de îndată ce încercăm să trecem la fapte, că în contact cu realul, cele mai bune intenții devin un fel de otravă”¹³, Zoia își imaginează că este altcineva, o altă persoană, cu o altă identitate și cu un alt traseu existențial – o prostituată exilată în America de Sud care a avut curajul să părăsească trecutul și să înceapă o nouă viață, fără reguli și constrângeri de niciun fel într-un oraș necunoscut de la marginea oceanului și a lumii, mult prea departe pentru a se întoarce vreodată în Europa, convinsă că a ajuns, în sfârșit la capătul unui drum care i-a oferit tot ce îi poate fi dat unui muritor, vindecăt de toate nesăbuițele unei tinereți zbuciumate care a împins-o spre gesturi inexplicabile doar pentru a vedea ce schimbări vor produce. Aici, atinge un punct în care devine conștientă că nimic nu este întâmplător, că itinerariul existenței sale a fost stabilit dinainte de supraforțele incontroleabile ale destinului, cu toate că s-a amăgit întreaga sa viață că nu e nevoie decât de un pas pentru a transgresa barierele dintre lumi,

¹² Idem, *ibidem*, p. 417.

¹³ Idem, *ibidem*, p. 412.

trăind cu iluzia că se află aici pentru că așa a decis ea, când, de fapt, toate acestea nu reprezintă decât o minciună care ne ajută să supraviețuim. Totuși, pe parcursul călătoriei-viață, eroina reușește să se cunoască pe sine însăși – „o fată fără vreo înzestrare aparte, care ar fi făcut mai bine să nu se zbată zadarnic, să nu se zbată deloc, (...) să putrezească pe creanga ei crutându-se de atâtea eforturi și suferințe inutile”¹⁴.

Această ultimă formă de revoltă a Zoiei împotriva destinului care, consideră ea, i-a făcut o farsă lăsând-o să se nască în România comunistă, atinge punctul maxim când, convinsă că adevărata fericire se poate dobândi doar dacă ființa umană nu ajunge în lume și nu apucă să se nască, Zoia, transformată în Mara Steiu, își asumă soarta de muritor ce i-a fost atribuită încă de la naștere, dar își alege singură momentul și modul în care va trece într-o lume dincolo de bine, dincoace de rău¹⁵, gășind pacea celor care s-au aruncat pe fereastră, dar nu s-au izbit încă de pământ, fără să mai aștepte sau să mai spere ceva.

Libertatea pe care o dobândește îi va permite să privească stelele, întinsă pe nisip la o margine de cer, privind, cu alți ochi, miliardele de fire de praf purtate de vânturile cosmice care le transformă în valuri uriașe ale unui univers ieșit din matcă, prăvălindu-se peste omenire cu viteza luminii. Ființe imaginare, îngeri diafani, o vor purta de pe pervazul ferestrei universului până jos, în strada unei alte lumi, a unui alt timp, a unui alt spațiu unde va putea să se rostogolească prin nisipul fierbinte, să își umple sufletul de zumzetul stelelor și să o întâlnească pe copila Zoia pe care să o prevină cu privire la adevăratul sens al vieții.

Considerată de ceilalți doar o exaltată care își exercită influența negativă asupra tuturor, urmărind să șocheze și să dăuneze imaginii mamei sale, afirmând mereu lucruri abracadabrante, pe care nu putea fi pus niciun temei, este mereu judecată prin prisma deciziilor pe care le ia, a relațiilor pe care le cultivă sau a faptelor pe care le săvârșește. Relația cu Haralamb este catalogată drept scandaloasă din cauza diferenței de vârstă, opinia publică stabilind că singurul lucru pe care îl căuta Zoia era, de fapt, un tată pe care îl pierduse în negura timpului și pe care încearcă să îl înlocuiască. După Eugen Lovinescu toate aceste excentricități nu reprezintă decât „un mod de ascundere a unei afectivități străpunse de sfredelul morții”¹⁶.

BIBLIOGRAPHY

- Bako, Alina, *Virgil Tănase și pușculița cu vise*, în „Caiete critice”, nr. 10 (312), 2013.
- Cârjan, Dan, *În marginea literaturii*, în „Observator cultural”, nr. 473, mai 2009.
- Chișu, Lucian, *Agonie fără extaz* în „Caiete critice”, nr. 10 (312), 2013.
- Comănescu, Ileana, *Repere ale parabolei*, „Caiete critice”, nr. 10-12, 1993.
- Coroiu, Constantin, *Virgil Tănase între onirism și realism*, „Cultura literară”, nr. 450, 12 decembrie 2013.
- Mihăilescu, Dan C., *Literatura română în postceașism*, Vol. II, Editura Polirom, Iași, 2006.
- Mușat, Carmen, *Perspective asupra romanului românesc postmodern*, Editura Paralela 45, 1998.
- Negrici, Eugen, *Literatura română sub comunism. Proza.*, editura Fundației Pro, 2003.

¹⁴ Idem, *ibidem*, p. 52.

¹⁵ Mircea Horia Simionescu, *Dincolo de bine, dincoace de rău*, Editura Cartea Românească, București, 1983.

¹⁶ *Dicționarul general al literaturii române*, Editura Univers Enciclopedic, București, 2004, p. 353.

- Petrescu, Liviu, *Romanul condiției umane*, Studiu critic, Editura Minerva, București, 1979.
- Simion, Eugen, *Dicționarul general al literaturii române*, Editura Univers Enciclopedic, București, 2004.
- Simionescu, Mircea Horia, *Dincolo de bine, dincoace de rău*, Editura Cartea Românească, București, 1983.
- Stamat, Horia, *Ens* în vol. Memnon, 1934.
- Tănase, Virgil, *Zoia*, Ed. Alfa, București, 2003.
- Tănase, Virgil, *Leapșa pe murite*, Ed. Adevărul Holding, București, 2011.